

sociologie in de nieuwe tijd (1896-1921)

de marxreceptie in nederland rond de eeuwwisseling deel II

Marianne Grunell

Inleiding

In een vorig nummer van het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* ben ik ingegaan op het blad *de Nieuwe Tijd*. In het onderstaande wil ik alle aandacht richten op de sociologie in *de Nieuwe Tijd* (1). Voor een "eerlijk" beeld van *die* sociologie is het noodzakelijk dat we sociologie breed opvatten. Immers we hebben hier te maken met sociologie onder het "nadrukkelijk predicaat" marxistisch, waardoor zowel - en vooral - economie, maar b.v. ook geschiedenis onderdelen vormen van wat wel werd genoemd de wetenschap van de maatschappij. Echter niet alleen de wetenschappelijke optiek van de redactie van *de Nieuwe Tijd* was hier debet aan, ook binnen de Universitaire wereld in Nederland bestond nog geen afzonderlijke discipline der sociologie.

Een tweede moeilijkheid bij het onderkennen van sociologie in *de Nieuwe Tijd* vormt het problematische onderscheid tussen wetenschap en journalistiek. *De Nieuwe Tijd* plaatste naast wetenschappelijke publikaties - onderzoeksverslagen, theoretische bijdragen - ook artikelen die tegenwoordig in dag-, week- of partijblad te lezen zijn. Het blad kende de volgende rubrieken: "Geschiedenis van den dag en maatschappelijke toestanden", "Socialisme, economie en partijzaken", "Vakbeweging, coöperatie en arbeidswetgeving", "Wetenschap, geschiedenis enz." en "Kunst en literatuur". Voor dit onderzoek is uit al deze rubrieken, maar in het bijzonder uit de op één na laatste rubriek, geput. Eenduidige criteria ter onderscheiding van wetenschap van journalistiek zijn moeilijk te geven, in het bijzonder als het - zoals hier - juist grensgebied betreft. Toch is er - ondanks deze onduidelijkheden - wel geselecteerd: ik heb me nl. in het onderzoek vooral gericht op artikelen *over of tegen* reeds als wetenschap aanvaarde publikaties. Dat dit een beperking van de reikwijdte van het onderzoek betekent, zal de lezer duidelijk zijn.

Van Henriette Roland Holst, Herman Gorter, Piet Wiedijk, Anton Pannekoek, W.A.Bonger en Willem van Ravensteyn zal ik in het volgende enkele sociologische publikaties aan de orde laten

komen. Daarnaast zal apart enige aandacht worden besteed aan de zogenaamde "Anti-Treub", een serie artikelen, verschenen in de *Nieuwe Tijd*, tegen *Het wijsgeerig en economisch stelsel van Karl Marx* door Mr. W.M.F. Treub.

Ik hoop met deze eerste inventarisatie van sociologie in de *Nieuwe Tijd* andere belangstellenden aan te zetten tot diepgaander onderzoek, want veel van wat ik hier slechts aanstip heeft daar recht op (2).

Henriette Roland Holst

Van Henriette Roland Holst (1869-1952), de dichteres, van wie voor het eerst in 1897 gedichten in de *Nieuwe Tijd* werden opgenomen en die vanaf 1898 tot het einde van het blad in 1921 een belangrijke rol in de redactie speelde, zal ik hier enkele artikelen bespreken. In de *Nieuwe Tijd* is het vooral de dagelijkse politiek die haar aandacht krijgt. Haar grotere studies als b.v. *De revolutionaire massa-aktie en Kapitaal en Arbeid* zijn direkt in boekvorm uitgegeven (1).

In 1911 gaat Roland Holst in op een publikatie van Prof. Steinmetz in de *Gids*, getiteld "De toekomst van ons ras" (2). Steinmetz uit in dit artikel kritiek op standpunten binnen het socialisme, waarin het verschillend zijn van mensen vooral aan opvoeding en omgeving wordt toegeschreven, terwijl de invloed van erfelijke factoren wordt veronachtzaamd. Roland Holst stelt dat het Steinmetz eigenlijk om het probleem gaat wie er zal overwinnen in de strijd van het bestaan. Zij valt Steinmetz' naturalistische sociologie, "(...) een rauwe en mechanische toepassing der biologie op de menselijke samenleving, (...)" aan (p.132). Deze sociologie wil volgens Roland Holst "(...)" met behulp van schedelmetingen en statistieken klasseheerschappij en klasse-onderdrukking als een natuurlijk, onveranderlijk resultaat van biologische verschillen voorstellen" (p.141). En dit, terwijl Steinmetz toch moet weten

"(...) dat ondanks alle individueel schakering (...) een algemeene gelijkheid van aanleg van alle normale mensen bestaat, die een alzijdige ontwikkeling hunner lichamelijke en geestelijke vermogens mogelijk maakt en hen in staat stelt zowel hersen- als handenarbeid te verrichten",

zo stelt zij (p.133). Als er al fysieke verschillen door chronische vermoeidheid en ondervoeding bestaan, dan zijn die op hun beurt tweegebracht door de heersende produktieverhoudingen, besluit Roland Holst (p.142-5).

In het tweede artikel valt Henriette Roland Holst Spencer aan, die de darwinistische theorie op de menselijke geschiedenis heeft toegepast, maar daarbij volkomen voorbij is gegaan aan de "inhoudelijke" kanten van de maatschappij, Want, zo stelt zij, als er nu sprake is van strijd om het bestaan, waarbij de sterkste als winnaar uit de strijd komt, dan is het strijd tussen de kapitalisten onderling. Dan is het de konkurrentiestrijd waarbij de arbeiders slechts gezien worden als kapitaal. Als de

arbeiders te gronde gaan dan is dat het gevolg van de uitbuiting, aldus Roland Holst.

"Prof. Steinmetz ignoreert volkomen de maatschappelijke oorzaken - alle uitloopers van deze ééne: de kapitalistische uitbuiting - die de vrije wedijver der menschelijke vermogens kunstmatig verhinderen en maken dat niet de 'besten' noch de 'kloeksten', noch de 'meest-begaafden', maar eenvoudig de economisch - meest bevoorrechten de beste kansen hebben, te blijven leven en zich voort te planten." (3)

Het Sociaal Darwinisme vormt uiteindelijk een rechtvaardiging voor deze situatie. Roland Holst omschrijft het zo: Het Sociaal Dwarinisme "(...) richt zich niet slechts tegen het socialisme, maar ook tegen alle sociale hervorming en philanthropie, tegen elke poging de diepste ellende en de meest in-het-oog-lopemde gebreken van onze maatschappelijke orde te verzachten, tegen alle ingrijpen van het medegevoel om met de hulpmiddelen waarover de moderne wetenschap beschikt menschelevens te redden en te behouden" (p.198-9).

Henriette Roland Holst kan met Herman Gorter genoemd worden als één van de eerste die zich op het gebied van de cultuursociologie begaf. Beiden startten in 1897 een artikelenserie over de maatschappelijke invloeden op de kunst. Gorter, zelf een ex-tachtiger, kwam met de eerste aflevering van zijn "Kritiek op de literaire beweging van 1880 in Holland", die in 1908 opnieuw, maar dan in een nieuwe versie in het blad verscheen (4).

Van Henriette Roland Holst verschijnt de eerste aflevering van haar serie over "Maatschappelijke oorzaken van de middeleeuwsche en moderne mystiek", waarin zij een poging doet de opkomst en de bloei van de mystiek te verklaren. Roland Holst konkludeert dat door de specifieke economische verhoudingen in de Middeleeuwen er een bepaalde geestelijke houding ontstond, waarvan "de scholastieke wijsbegeerte de dorre boom" en "de aandacht en poëzie der mystiek de levende bloem" waren (p.329). In de volgende afleveringen probeert zij het leven van Leo Tolstoj en Hendrik Ibsen te begrijpen en hun levensloop te verklaren. Ook William Morris, de bekende en geliefde Engelse utopist, wordt door haar op eenzelfde wijze besproken (5). Een poging tot theoretische verdieping waagt Henriette Roland Holst enige jaren later met haar *Studies in Socialistische Aesthetica* (6). Deze publikatie werd vertaald in *die Neue Zeit*, waardoor Roland Holst naast Mehring tot de belangrijkste literatuurtheoretici van de Tweede Internationale ging behoren (7).

Herman Gorter

Herman Gorter (1864-1927), die met Henriette Roland Holst in 1897 voor het eerst gedichten in *de Nieuwe Tijd* publiceerde, stapte ook samen met haar in de redactie. Van Gorter is naast zijn publikaties over de Marx-interpretatie van Treub, waarover later meer, en zijn publikatie over "de Tachtigers" wei-

nig op wetenschappelijk gebied in *de Nieuwe Tijd* verschenen. Opvallend is dat hij zich in het blad vooral in politieke discussies roerde. Hierbij moeten we niet vergeten dat hij sinds de oprichting van *de Tribune* in 1907 ook in dat blad publiceerde.

In *de Nieuwe Tijd* probeert Gorter een belangrijke bijdrage aan de kennis van het marxisme in Nederland te leveren. In een samenvatting van het boek van Woltmann geeft hij voor het eerst een chronologisch overzicht van citaten van Marx en Engels, zodat "een ontwikkelingsgeschiedenis der theorie" ontstaat (1). Gorter deelt in navolging van Woltmann "de geschiedenis der theorie" in vier fasen in: "1. De idealistische periode van Marx, onder den onmiddellijken invloed van Hegel en Feuerbach, omvattend o.a. de brieven aan Ruge, de Kritiek der rechtsfilosofie van Hegel, de Heilige Familie, tot en met de Stellingen van Feuerbach; 2. De ontwikkeling door Marx van het economisch materialisme tot zijn heldersten vorm, omvattend, voornamelijk: de Ellende der Filosofie, het Communistisch Manifest en de Kritiek der politieke Economie; 3. De geschiedkundige en filosofische uitwerking der theorie, en hare verbinding met de theorie van Darwin in het Kapitaal; 4. Het aandeel van Engels. De verbinding met Morgan's familieleer en wijzigingen der theorie" (p.565). Iedere fase wordt "ingevuld" met citaten uit bovengenoemde werken en andere bronnen zoals brieven. Zo worden b.v. de - nog steeds - klassieke zinnen uit het voorwoord van de *Kritiek op de Politieke Economie* door Gorter "de grondslag van het historisch materialisme" genoemd (p.575). Interessant is de invulling van fase 3, waarbij Gorter sterke nadruk legt op de natuurwetenschappelijk-biologische elementen in *Het Kapitaal*. Hij citeert Woltmann die grote overeenkomsten ziet tussen Darwin's en Marx' onderzoek en terminologie.

"Maar eerst in het kapitaal werd de economie in analogie met de biologie gebracht, de maatschappij onder de voorstelling van een organisme opgevat en de natuurlijke ontwikkeling als algemeene grondslag der economische maatschappij-formaties aangegeven. De 'dialectische' ontwikkeling werd nu tot werkelijk, 'natuurlijke' ontwikkeling." (2)

"De economie wordt dus als een bijzonder geval der algemeene biologie opgevat, en sociale en dierlijke organismen worden als parallellen gebracht. De natuurwetten, die onafhankelijk van het weten en de ideeën der menschen, de ontwikkeling der maatschappelijke organismen beheerschen, werken op dezelfde wijze als de wetten der zwaarte, noodwendig en onafwendbaar." (p.151)

Deze receptie van een deel van het werk van Marx moet in die tijd bepaald niet als uitzonderlijk worden gezien, ze is eerder typerend (3).

Een extra aflevering van deze tweedelige serie verschijnt, als een "belangstellende lezer" uittreksels van *De Rechtsfilosofie* van Hegel en *De Heilige Familie* heeft opgestuurd. In zijn inleidende woorden motiveert Gorter deze claim op plaatsruimte

door er op te wijzen dat "beide geschriften" zeer moeilijk te krijgen zijn (p.617). Een onthullend beeld van de stand van de Marxreceptie in Nederland.

Piet Wiedijk

Piet Wiedijk (1867-1939) wordt wel de beste kenner van de *Nieuwe Tijd*-groep van het politiek-ekonomisch werk van Marx genoemd (1). Niet onterecht, lijkt mij, als we zijn publikaties over dit onderwerp in de *Nieuwe Tijd* op een rijtje zetten. In Wiedijk's kortere artikelen krijgt de "burgerlijke" wetenschap alle aandacht. Zijn vaak snijdende kritiek verpakt in een exquise stijl maken hem tot een voortreffelijk polemicus. Te noemen zijn hier zijn polemieken met Cornelissen, Bolland en Levy (2).

In "Cornelissen Redivivus en De Dood der Dialektiek" verwijt hij de anarchist Cornelissen niets van de methode van Marx begrepen te hebben. Cornelissen had in de *Jonge Gids* gepleit voor het verwijderen van de dialektiek uit het historisch materialisme. Wiedijk's antwoord aan Cornlissen klinkt als een terechtwijzing:

"Gij verwacht de veranderlijke tendenzen met wat hun vaststaande resultaten lijken. De dialektiek van Hegel en Marx schetst ons den historischen ontwikkelingsgang als het resultaat van een strijd van tegenstellingen, gij nu, wandelend hier en daar door het werk van Marx, waarin de hoofdlijnen der richting van deze historische beweging zijn getrokken, in plaats van aandachtig voor uw voeten te zien, loopt met een blik gericht naar den begerlijke kroon van Marx' vernietiging en valt over deze tegenstellingen. En als ge dan aandachtig wordt en gaat toekijken, dan ziet ge hier dit en daar dat, de tegengestelde polen eener zelfde sociale kracht en ge roept: dat is niet in de haak, dat gaat niet; maar opmerkelijke Marxist, het gaat integendeel juist daardoor." (p.532)

Professor Bolland, één van de weinige Hegel-kenners en bewonderaars in Nederland, wordt door Wiedijk met pseudo-hegeliaanse dialektiek "gekeerd" (3). Zijn kritiek op Bolland's brochure *Het maatschappelijk vraagstuk en zijn slechte oneindigheid* komt er op neer dat hij achter Bolland's "hegeliaanse stijl" enige triviale opvattingen constateert. Bijvoorbeeld de mening dat het maatschappelijk vraagstuk door onbevredigde belangen en grieven - vandaar zijn "oneindigheid" - bepaald wordt. Ook het pleidooi van Bolland om altijd de middenweg te kiezen wekt enige hilariteit.

"Wij wisten tot dusver niet dat er zoveel 'veeleenigheidsbesef' en 'dialektiek' en ook niet dat er zoveel 'omslag' toe behoort om lid van de Liberale Unie te worden ... En in welk een vroolijk milieu komt men terecht." (p.211)

Ernstiger wordt Wiedijk als hij Bolland verwijt met zijn "Schijn-terug-naar-Hegel-beweging" bij het reaktionaire deel van de burgerij, dat doofstom voor de eisen van de arbeiders-

beweging blijft, te horen. Dit in tegenstelling tot Treub met zijn "terug-naar-Kantbeweging", die Wiedijk meer als uiting ziet van een klein deel van de burgerij, dat met onwil kennis neemt van het marxisme. Al met al geeft Bolland "een zonderling sociologische potpourri" weg; hij is een "sociologisch nakomertje", besluit Wiedijk.

Als Mr. J.A. Levy voor het Socialistisch Leesgezelschap een rede over het historisch materialisme heeft gehouden, waarin hij deze richting een psychologisch individualisme als uitgangspunt van maatschappijverklaring toedicht, is het Wiedijk die in *de Nieuwe Tijd* reageert (4). Hij vindt dat er iets opgehelderd moet worden, want Levy's standpunt noemt Wiedijk juist een kenmerk van "de burgerlijke wetenschap". Het marxisme daarentegen wil volgens hem juist het algemenere in het individu uit de maatschappij verklaren. Hij licht dit toe aan de hand van de "kategorie" zelfbehoud:

"Het 'individuele zelfbehoud' is het, wat in aanvang zijner analyse van onze sociologie door den heer Levy wordt aangewezen als de spil, waar om volgens haar de maatschappij zou draaien en een dozijn citaten aan verschillende marxistische schrijvers ontleend, kunnen hem niet de duidelijk uiteengezette, betere meening bijbrengen, dat de onafgebroken zich wijzigende onderlinge verhoudingen tusschen de individuen het zijn, die beslissen in welke vormen de in zijn standvastigheid geen enkele historische verandering verklarende neiging van zelfbehoud bij de verschillende categorieën der individuen zich openbaart; (...)" (p.615)

Anton Pannekoek

Van Pannekoek (1873-1960), sterrekundige van professie, die reeds naam had gemaakt op wetenschappelijk gebied, voordat hij zich met de arbeidersbeweging solidariseerde en zich in het wetenschappelijk marxisme verdiepte, treffen we naast artikelen op politiek gebied, enkele veelzijdige bijdragen aan in *de Nieuwe Tijd* (1).

Hij was de enige Nederlander, die naast Rosa Luxemburg les gaf aan de Duitse partijschool en in *de Nieuwe Tijd* vaak aandacht vroeg voor ontwikkelingen binnen de marxistische theorie in Duitsland.

In de beginjaren van *de Nieuwe Tijd* publiceerde Pannekoek de serie "De filosofie van Kant en het marxisme" (2). Hij behandelt hierin de drie werken *Kritik der reinen Vernunft*, *Kritik der praktischen Vernunft* en *Kritik der Urteilskraft* van Kant. Pannekoek zet zich af tegen verschillende Kant-interpretaties. Zo kriticeert hij b.v. Woltmann en Cornelia Huygens, omdat zij Kant slechts gedeeltelijk accepteren. "Juist nu, nu Kant vergeten is, de dialektiek een kunstje genoemd wordt, en daardoor ook Marx' wereld misverstaan wordt, nu mag er wel op gewezen worden, dat deze revolutionaire denkwijze (van Kant m.g.) nog altijd groote waarde en beteekenis heeft, en dat ze eenmaal door het menselijk denken gewonnen, voortaan een onmisbaar bestanddeel is van elke degelijke wijsbegeerte" (p.612).

Na deze optimistische woorden over de wetenschapsontwikkeling, gaat Pannekoek in op de filosofie van Dietzgen, die hij de voltooier van het werk van Kant noemt, zoals Marx voor hem de voltooier van het werk van Adam Smith is.

In 1919 schrijft Pannekoek een artikel over het historisch materialisme (3). Hij omschrijft de geschiedenis als het handelen van mensen, de geschiedverklaring als het zoeken van verklaringen voor het handelen (de drijfveren) van mensen. Het historisch materialisme vormt voor Pannekoek een geschiedsvatting, waarin de geestelijke motieven van mensen niet worden ontkend, maar wel tot hun werkelijke verhoudingen, de materiële oorzaken worden teruggebracht.

"De uitdrukking van Marx, dat ideeën en instellingen der mensen bepaald worden door de wijze, waarop ze hun levensonderhoud winnen, beteekent (...) niet, dat ieder mensch altijd aan eten en drinken denkt; maar dat het productieproces de mensen in bepaalde betrekkingen tot elkaar brengt, die hun leven vullen, dus ook hun denken, willen en voelen bepalen." (p.17)

Hij gaat hierna in op het economisch determinisme dat vooral in de ogen van de burgerlijke wetenschappers de inhoud van het historisch materialisme lijkt te bepalen. Dit wijst hij aan het door "de arbeid der intellektueelen" ontstane specifieke bewustzijn. "Zoo gewenden deze specialiteiten, de intellektuelen, zich er aan, om met hun werk al het geestelijke in tegenstelling tot het lagere stoffelijke te beschouwen en de organische en maatschappelijke eenheid van beiden over het hoofd te zien" (p.19).

Echter, Pannekoek ziet ook in dat misverstand rond de plaats van "de menschelijke geest" in het historisch materialisme gedeeltelijk aan de formulering ligt.

"Een formulering is een harde, preciese begripscombinatie, en zoals een zuiver begrip nooit de rijke veelheid van de werkelijkheid kan weergeven, zo kan een formulering nooit de veelzijdige samenhang in de werkelijke wereld uitdrukken. Wie zich alleen aan de formulering houdt, kan in subtiele uitpluizing der begrippen zonder het te bemerken steeds verder van de levende werkelijkheid afdwalen. Wie het historisch materialisme wil kennen, moet steeds de formulering beschouwen als korte regel om de betrekkingen in de werkelijkheid te begrijpen." (p.20)

W.A. Bongers

Bongers (1876-1940), één van de weinige auteurs in *de Nieuwe Tijd*, die vanaf 1922 een reguliere hoogleraarspost in de sociologie en criminologie aan de Universiteit (van Amsterdam) bezette, is bepaald geen *Nieuwe Tijd*-figuur geweest. Zijn naam moet veel meer verbonden worden met *de Socialistische Gids*, waarin hij van begin tot einde een belangrijke rol heeft gespeeld (1). Binnen de SDAP nam hij absoluut geen oppositionele plaats naast de andere *Nieuwe Tijders* in. Wel probeerde hij in *de Nieuwe Tijd* van 1910 de ontwikkeling, die tot de split-

sing van 1909 heeft geleid te verklaren. Zijn serie artikelen "Marxisme en Revisionisme, eenige psychologische en sociologische opmerkingen" riepen reacties op van Roland Holst en Wiedijk, die met kontra-verklaringen kwamen. Interessant is nog dat Bongger in de jaren twintig een belangrijke rol speelde in de commissies in de SDAP, die rapporten publiceerden over socialisatie (nationalisatie) en demokratisering van ondernemingen.

Bongger promoveerde in 1905 op het proefschrift *Criminalité et conditions économiques*, dat - ook nu nog - in het buitenland gezien wordt als een belangrijke bijdrage aan de kriminologie (2).

In 1909 schrijft Bongger in *de Nieuwe Tijd* over het "baanbrekend" werk *Homo delinquens* van Cesare Lombroso, de grondlegger van de kriminele antropologie (3). De centrale stelling in dit boek - de ontkenning van de vrije wil van de mens - noemt Bongger een hele vooruitgang.

"In 1876 heerschte de vrije-wilstheorie oppermachtig: de mensch zou een onafhankelijk zedelijk oordeel hebben, zijn wil zou vrij zijn het goede of het kwade te doen. Oorzaken, die de wil bepaalden, waren er niet; wie daarnaar zocht, trachtte een onvindbaar iets, een steen der wijzen op te sporen." (p.731)

Maar in Lombroso's konklusie dat misdaad aangeboren is, dat misdadigers - de homo delinquens - een "wilden" soort zijn die te laat geboren zijn, kan Bongger zich niet vinden. Tot deze konklusie kwam Lombroso na anatomische onderzoekingen in Italiaanse gevangenissen. Bongger stelt tegenover deze verklaring van misdaad uit fysiologische oorsprong de sociale oorsprong.

"Kortom het geheele maatschappelijke milieu, op zijn beurt berustend op het oeconomisch systeem, bleek een niet te overschatten be-
teekenis te hebben voor de aetiologie der criminaliteit." (p.739)

In 1911 polemiseert Bongger met de rechter van de arrondissementsrechtbank te Amsterdam, Mr.J.Slingenberg, die volgens Bongger, als eerste ter wereld de stelling verdedigde dat klassestrijd en criminaliteit een positief verband vertonen (4). Bongger verwijt Slingenberg dat zijn steekproef te klein was voor deze algemene konklusie. "(...): het maken van deze fout behoort tot de zekerste middelen de statistiek bij de leeken in discredit te brengen." (p.541). Bongger daarentegen komt in zijn studie tot de tegenovergestelde konklusie. Op basis van een analyse van cijfers over kriminaliteit en op socialistische uitgebrachte stemmen, konkludeert hij:

"Van eenig causaal verband tusschen socialisme en misdaad is niets gebleken, wel van kapitalisme en misdaad; (...)." (p.720)

Deze vereenzelviging van klassestrijd met stemmenaantallen lijkt mij typerend voor Bongger's sociologie-opvatting, die veel meer dan van de andere redakteuren van *de Nieuwe Tijd* aansloot bij de toenmalige academische opvatting van sociologie.

Als laatste bijdrage van Bongers wil ik hier zijn aandacht in *de Nieuwe Tijd* voor vermogens- en inkomensverdeling en de ontwikkeling daarin noemen (5). In 1915 maakt Bongers een vergelijking over de periode 1908 tot 1913, zoals hij dat eerder over de periode 1894-1909 had gedaan. Zijn konklusie luidt dat er in Nederland een "krachtige concentratie" van vermogens plaats vindt. Over de inkomensontwikkeling konkludeert hij: "De groep der bevolking, die minder inkomen heeft dan f 650,- per jaar wordt belangrijk kleiner; in overeenstemming daarmee wordt de groep der kleine inkomens (f 1000,- en daar beneden) belangrijk grooter. De middengroepen groeien niet onbelangrijk, doch in veel geringere mate aan. De grootste inkomens vertoonden de grootste toename." (p.277). Bongers schat vervolgens het gemiddelde inkomen per gezin van vijf personen in 1912 op ongeveer f 1870,-, en na aftrek van 10% reserveringen op f 1700,-, wat, volgens hem, een voor die tijd redelijk inkomen zou betekenen als het "eerlijk" gespreid zou zijn.

Willem van Ravestejn

Van Ravestejn (1876-1970) was met Wijnkoop en Ceton de oprichter van de SDP. Hij had een universitaire opleiding in de geschiedeniswetenschap gevolgd, maar was een academische carrière - hoogst waarschijnlijk door deze politieke stellingname - misgelopen (1).

Het eerste artikel van Van Ravestejn, dat hier van belang is, is zijn behandeling in *de Nieuwe Tijd* van *Die Protestantische Ethik und die Geist des Kapitalismus* van Max Weber (2). Hij wijst erop dat geen marxist, sinds de studies van Marx en Engels, meer twijfelt aan de samenhang tussen de ontwikkeling van het protestantisme en de opkomst van de burgerij. Hoewel er een aantal studies van marxisten over die onderwerp zijn geschreven (3), is er volgens Van Ravestejn toch nooit een totaal beeld van de samenhang tussen het protestantisme en "de kapitalistische geest" gegeven. De studie van Weber ziet hij als een poging hiertoe. Hoewel Van Ravestejn Weber een burgerlijk wetenschapper en een tegenstander van het historisch materialisme noemt, wil hij toch van zijn gegevens gebruik maken. In zijn konklusie is Weber's these "opgenomen" in een historisch materialistische verklaring:

"Want het spreekt vanzelf, dat al deze ideologische opvattingen, althans aan den kant der jonge opkomende kapitalisten slechts 'echt' waren, zoo lang het kapitalisme in zijn opkomst, strijdende tegen een wereld, waar het arbeiden als een beroep, als een hoogste plicht, den mensch hier op aarde opgelegd, nog geen algemeen verschijnsel was geworden, die ideologie behoefde. Zoodra de arbeid als "beroep" eenmaal algemeen was geworden, verloor de Protestantische asketische ethica als zoodanig den reeëlen bodem, waaruit zij was opgegroeid. De moderne kapitalist en de moderne arbeiders behoeven beiden waarlijk niet meer de voorstelling van een hoogere macht om hen te drijven tot zoo groot mogelijke krachtsinspanning." (4)

Steinmetz is de tweede man van "burgerlijk wetenschappelijke huize", die Van Ravesteyn in *de Nieuwe Tijd* - heel wat minder hoffelijk - behandelt. Steinmetz' rede ter aanvaarding van zijn hoogleraarsambt wordt door Van Ravesteyn niet zonder sarkasme "een bescheiden inaugurale rede" genoemd (5). Maar voordat hij aan de bespreking van de rede begint, wil Van Ravesteyn eerst nog wel even kwijt dat hij Steinmetz "een socialistenvreter van het ordinairste soort" vindt (p.232). Hij schrijft dit n.a.v. Steinmetz' reactie op *Proletarische Moraal* van Henriette Roland Holst, waar Steinmetz haar - "de dwepende dame der volksvergaderingen" noemt (6). Steinmetz meent niet te veel op te hoeven hebben met "de marxistische leugens". Van Ravesteyn daarentegen heeft niet veel op met Steinmetz' kennis van het marxisme: Steinmetz moet niet denken dat hij na lezing van enkele boekjes het marxisme vanuit "(...) de hoogte van zijn objectief wetenschappelijk standpunt kan neer smakken (...) in de modder zijner minachting" (7). Vervolgens onthult Van Ravesteyn het één en ander over Steinmetz' wetenschappelijke carrière:

"Middelwijd heeft de heer Steinmetz vlijtig gearbeid. In 't bezit van een mooie bibliotheek en voorzien van een aantal helpers, die excerpten voor hem maken, schrijft hij boeken en brochures vol over zijn wetenschap, de sociologie, allemaal op dezelfde wijze opgebouwd, door het aaneenrijgen van citaten. En nu is hij dan gelukkig bij het hoogleeraarschap aangeland, na door een reis van een paar maanden naar Indië de bevoegdheid gekregen te hebben om de land- en volkenkunde van den Indischen Archipel te doceeren en nadat een veel verdienstelijker, maar bescheiden aardrijkskundige door zijn luidruchtige op de tam-tam slaan en zijn marktgeschreeuw van Jood, die tanden trekt, op den achtergrond was geschoven" (p.234)

Van Ravesteyn vindt Steinmetz' inaugurale rede een ingehouden brochure: het marxisme wordt er niet in verketterd, zoals hij had verwacht.

Maar er blijft nog genoeg te kritiseren. Vooral de verscheidenheid van rassen, waarin Van Ravesteyn in zijn algemeenheid best mee wil gaan, wekt door de gebruikte voorbeelden enige hilariteit. Steinmetz stelde: "Hoe zeer anders zijn de energieke, bewegelijke, eeuwig ontevredene, ongeduldige West-Europeanen en slappe, matte, alles verdragende, geduldige Russen!" (p.234). Waarop Van Ravesteyn natuurlijk triomfantelijk te voorschijn komt met zijn jonge russische revolutionair ... en de vergelijking valt in duigen. "Treffend staaltje inderdaad van gedachtenlooze schematisering, generalisatie en abstractie", meent Van Ravesteyn (p.235). "Maar 't is waar: de heer Steinmetz gelooft aan "raseigenschappen en dergelijks fraais", schrijft Van Ravesteyn en hij konkludeert: "En zoo zien wij, wat voor wetenschappelijke observatie-zin er verscholen zit achter 's heeren Steinmetz verscheidenheid en overeenstemming, namelijk absoluut geen" (p.235).

Opvallend vindt Van Ravesteyn het dat Steinmetz - toch geïnteresseerd in rassenverschillen - bij zijn volkenkunde van

Europa geen klasseonderscheidingen aanbrengt. Wel brengt Steinmetz een ander onderscheid aan:

"Wie met de illusionaire sociologen de individuen van een volk in hoofdzaak voor gelijk van aanleg houdt, gelijk van vermogens, die is niet in staat hunne onderlinge verhoudingen, de opbouw en wording der maatschappij te begrijpen." (p.236)

En dat is het punt, volgens Van Ravesteyn, waar het Steinmetz om te doen is: de kaffer verschilt evenveel van de Europeaan als de "goed-gevoeden en goed-onderwezen" bourgeois van de proletariër (8).

In 1911 schrijft Van Ravesteyn in *de Nieuwe Tijd* over *Het Kapitalisme in Nederland* van Vliegen. Hij valt - net als Wijnkoop in 1907 - Vliegen af, die beweert dat hij de legende van de achterlijkheid van de Nederlandse industrie voor goed uit de wereld heeft geholpen. Van Ravesteyn ondersteunt met een grote hoeveelheid empirisch materiaal de stellingname van Henriette Roland Holst in *de Kroniek* van 1907. Zij had gesteld dat de Nederlandse industrie nog altijd gekenmerkt wordt door een grootindustrie van betrekkelijk weinig betekenis, zodat de kleine en hoogstens de gemiddelde "nijverheid" verreweg overweegt; en dat daarbij de geografische en historische omstandigheden, waaronder de Nederlandse industrie is ontstaan, de verspreiding, decentralisatie heeft veroorzaakt. Deze ontwikkeling vormt weer de oorzaak voor de geringe revolutionaire werking die er van de industrie uitgaat, vandaar de achterlijkheid van de Nederlandse arbeidersbeweging, aldus Roland Holst en Van Ravesteyn (9). Deze stellingname was ook tegen de SDAP gericht, die het standpunt van Vliegen had overgenomen, maar wel over de achterlijkheid - door menselijke fouten - van de Nederlandse arbeidersbeweging bleef spreken.

Anti-Treub

Wetenschappelijke publikaties van de liberale politicus Treub krijgen in *de Nieuwe Tijd* uitgebreide aandacht. Naast een selectie van de reacties op zijn boek *Het wijsgeerig en economisch stelsel van Karl Marx*, de zogenaamde "Anti-Treub", zal ik hier één opmerkelijke bijdrage van Van der Goes behandelen (1).

Als er tussen Treub en het socialistische dagblad *Het Volk* een discussie is ontstaan over de rol van de klassestrijd in de Sociaal Democratie, gelooft Van der Goes dat het tijd wordt ook zijn stem te laten horen. Treub konkludeerde namelijk:

"Wat het Volk hierboven uiteenzet onder den verwarring brengende term van 'theorie van den klassenstrijd' de de leer der modernen sociologen, dat onze maatschappij in een ongezonden toestand is geraakt, doordien er te groote opeenhooping van goederen bij enkelen, te groote behoefte bij de groote meerderheid harer leden is; dat daarom gestreefd worden moet naar eene meer gelijkmatige verdeling van het maatschappelijk inkomen en dat om dit doel te bereiken in de eerste plaats noodig is, dat de misdeelden zelf aan

die maatschappelijke verbetering medewerken, maar daarnaast ook door recht en moraal, door staat en kerk diezelfde verbetering van de maatschappelijke toestanden moet worden in de hand gewerkt. Deze evolutionistische leer is stellig niet onaannemelijk, maar de leer van den klassenstrijd is zij niet. Dat men haar dan ook niet onder die verwarring stichtenden naam verkondige." (2)

Voordat Van der Goes in gaat op de relatie tussen de revolutionaire marxisten en de moderne sociologen, doet hij eerst een poging Treub "sociologisch" te plaatsen (3). Allereerst Treub's produkt dat

"Op zichzelf (...) een aardige toelichting (is) van hetgeen de wetenschap presteert wanneer zij: niet een partij dient want zolang er partijen zijn zal althans de sociologische wetenschap de uitdrukking zijn van de beschouwingwijze van een partij of klasse; maar wanneer zij een klasse dient of een partij die de maatschappelijk teruggaande is." (p.97)

Vervolgens plaatst Van der Goes de persoon Treub, die het socialisme bestrijdt "als een van die jongeren wier opkomst als publieke personen samenviel met de wording van een burgerlijke fractie, welke een eigen theorie en een eigen politieke richting trachtte samen te stellen uit socialistische elementen die zij kon gebruiken, en uit kapitalistische die zij niet kon missen" (p.97).

"Het socialisme is hier door artikelen van Goeman Borgesius, Pekelharing, Van Houten, Van Heineken, Kerdijk enz. bekend gemaakt; de terminologie van het socialisme ingevoerd en overgenomen een deel van het program van maatschappelijke verbeteringen. Daargelaten hoe het later met de meesten van dit eerste geslacht der kathedersocialisten is gegaan, hebben zij op het tweede geslacht althans dit voor dat zij een dieper besef behielden van wat zij als mannen van wetenschap en politiek aan de sociaal democratie verschuldigd waren. Zij waren tegenstanders, natuurlijk." (p.97)

"Het geslacht van 1870 vergenoegde zich met punten aan de orde te stellen, welke zij als 'Vragen des Tijds' door de burgerij wenschte opgevat te zien. Het geslacht van 1890 wilde zelf namens een bepaald de eigen partij antwoord geven; maar de antwoorden des tijds worden thans nog enkel door het proleratuaat uitgesproken." (p.98)

Zoals uit bovenstaande konklusie van Treub blijkt, vormt de kern van de discussie de stelling van Treub dat hoewel de socialisten over revolutie spreken, zij eigenlijk - met de sociologen - evolutie bedoelen. Wat er, volgens Van der Goes op neer komt dat Treub het antwoord voor de arbeiders in de moderne sociologie gelegen ziet. Sociologie als ideologie-aandrag, status-quo-handhaver, konkludeert Van der Goes, wanneer hij spreekt over

"de bewonderenswaardige moderne sociologen", "(die) aldus vooruitgang en de grens van de maatschappelijke evolutie of revolutie in overeenstemming (brengen) met de stoffelijke belangen, de maatschappelijke positie en de geestelijke horizon van de kapitalistische

klasse." (p.103) "Wanneer men eenmaal 'socioloog' is, kan men wel niet geloven dat het kapitalisme eeuwig is, maar toch heeft men wel de aangename zekerheid dat de verandering langzaam is, en altijd langzaam zal zijn, dat plotselinge voltooiing of gewelddadige vormen van overgang nooit en te nimmer zich zullen voordoen - immers zelfs de socialisten noemen revolutionair wie erkent dat de maatschappij niet stilstaat - dat het bestaande ontwikkelingstijdperk niet eeuwig is en binnen korteren of langeren tijd geleidelijk in een meer of minder fundamenteel verschillend tijdperk zal overgaan." (p.106)

Maar, stelt Van der Goes, revolutionair betekent dat het eigendom van de produktiemiddelen maatschappelijk wordt, zo nodig met geweld.

"De moderne socioloog blijft peinzen over zijne evolutie zonder eind, de sociaal demokraat verheugt zich over het begin zijner revolutie." (p.115)

Als in 1903 *Het wijsgeerig en economisch stelsel van Karl Marx* door Mr.M.W.F.Treub in de boekwinkel ligt, zijn het de mensen van de *Nieuwe Tijd*, van wie reacties verwacht worden (4). De publikatie van Treub, bedoeld als een algemene weerlegging van de marxistische leer vroeg om een grondige bestrijding. "De heeren" van de arbeiderspartij verdeelden de taken: "(...) Gorter kreeg enige algemene filosofische onderwerpen te behandelen, Pannekoek het historisch materialisme, Kuyper de klasstrijd, J.J.Bekaar de bedrijfsconcentratie, Wiedijk de waardeleer, Van der Goes de kwestie van concentratie en verarming, terwijl ook aanvankelijk Wibaut over 'ondernemingsbonden' met Treub de degen zou kruisen" (5). Gorter opent de serie met drie artikelen over de rol van het bewustzijn in het historisch materialisme (6). Treub had het historisch materialisme namelijk geïnterpreteerd als de theorie, waarin het bewustzijn als een spiegel van het zijn wordt opgevat. Gorter wijst hem op het werk van Dietzgen en de waardering van Marx daarvoor. Hij kraakt Treub's - tegenstrijdige - benadering van de relatie zijn - bewustzijn en benadrukt "de betrekkelijke beteekenis" die het bewustzijn wel degelijk in het historisch materialisme inneemt (7). Als tweede en laatste bijdrage aan de "Anti-Treub" wil ik het aandeel van Pannekoek noemen (8). Hij noemt het boek van Treub een compilatie van wat sinds tal van jaren, vooral in Duitsland door knappere koppen tegen het marxisme is ingebracht. Evenals vele anderen, heeft Treub volgens Pannekoek weinig van de dialectiek begrepen. Wat voor Treub een aanname is, is voor hem tot stand gekomen door studie van de maatschappelijke verschijnselen, van waaruit de theorie en de voorspelling van de revolutionaire verandering is afgeleid. Treub had gesteld, dat alle feiten niet gekend kunnen worden, en dus het wezen van de maatschappij niet bepaald kan worden. "Dus: belangrijke zijden, (...) die grooten invloed hebben, ontglippen aan het zorgvuldigst onderzoek (die arme sociolo-

gen!) d.w.z. geven op geen enkele wijze blijk van hun werking!" (p.94). En Pannekoek konkludeert dat niemand met deze konstatering veel opschiet. Om de verwarring bij Treub over de tegenstelling tussen de dialektische methode en het materialisme op te heffen, schrijft Pannekoek het volgende:

"Onze leer is materialistisch, omdat zij van de werkelijke wereld uitgaat bij hare dedukties, en zij is dealektisch omdat zij weet, dat slechts als eenheid van tegendeelen deze werkelijkheid te begripen is." (p.96)

Interessant is de tegenstelling, die Pannekoek schetst tussen de tegenstanders en medestanders van de marxistische wetenschap. De eersten zien haar als een stelsel, waarin ze tegenstrijdigheden zoeken zonder naar de praktische toepassing te kijken, de laatsten daarentegen zien haar als een samenstel dat de maatschappij in zijn ontwikkeling verklaart (9). Natuurlijk moet ook de - vaak als problematisch ervaren - relatie van het zijn en het bewustzijn in het historisch materialisme aan de orde komen. Voor Treub een a priori, voor Pannekoek een methode, die haar juistheid bewijst door "de helderheid en het inzicht en het begrip, dat deze verklaring bracht, (...)" (p.166).

Tenslotte levert Treub kritiek op de onterechte ontkenning van de ethiek in het marxisme. Pannekoek stelt dat marxisten de ethiek, het rechtvaardigheidsgevoel als regelend element in de maatschappelijke en economische verhoudingen juist wel onderschrijven, maar dat ze verder willen gaan door uit te zoeken waar die ideeën vandaan komen. "De mensen maken hun geschiedenis zelf, maar niet naar eigen believen" (p.306). Het eerste deel van deze zin geeft, volgens Pannekoek het verschil met de natuurwetenschappen aan, het tweede deel het verschil met de burgerlijke wetenschap; het marxisme probeert aan te geven waardoor de wil bepaald wordt.

"En zoo wordt het meteen duidelijk, waarom zij (de burgerlijke wetenschappers, m.g.) deze grooten vooruitgang in de wetenschap niet kunnen meemaken; de menschelijke wil is, als al het geestelijke, voor hen iets zo mysterieus, dat opheffing van het mysterieuse door een wetenschappelijke verklaring voor hen opheffing van het verschijnsel zelf is; dat ontkenning van een vrijen wil, die onafhankelijk van omstandigheden is, voor hen gelijk staat met ontkenning van het willen zelf." (p.308)

Konklusie

Opvallend bij lezing van de sociologische publikaties van de gekozen auteurs in *de Nieuwe Tijd* is de nadruk die steeds gelegd wordt op de maatschappelijke invloeden op allerlei verschijnselen. Of het nu om intelligentie, misdaad of om b.v. "de Protestantse Geest" gaat, steeds wordt de invloed van de maatschappelijke verhoudingen naar voren geschoven als verklareingsgrond. Hoewel dit over het algemeen nog ongedifferentieerd gebeurt, lijkt mij dit denken in maatschappe-

lijke termen een belangrijke bijdrage tot de ontwikkeling van de sociologie - in het bijzonder de Nederlandse.

Voorals Henriette Roland Holst en Willem van Ravesteijn tonen hun beste kwaliteiten in hun uitstekende bestrijding van de misvattingen van Prof. Steinmetz. De benadering van Steinmetz, die als "de vader" van de Nederlandse sociologie te boek staat, staat eigenlijk veel verder af van wat wij tegenwoordig onder sociologie verstaan dan de sociologische benadering van Roland Holst en Van Ravesteijn (1).

Het lijkt mij aardig om te onderzoeken of wij in Nederland niet beter kunnen spreken over "de moeder" van de Nederlandse sociologie: Henriette Roland Holst.

Opmerkelijk is dat de redactie van *de Nieuwe Tijd* haar sociologische benadering ontwikkelde in discussie met - door het kritisch volgen van - "de burgerlijke wetenschap". In zijn boekje *Marxistische sociologie* kwam T.B. Bottomore, hoewel hij geen studie maakt van de *Nederlandse* marxisten en sociologen, tot dezelfde observatie: "Het was in deze gedaante (wetenschappelijk socialisme, m.g.), als positieve wetenschap, dat het marxisme greep had op de sociologie in haar vormende stadia - d.i. als een algemene en omvattende maatschappijwetenschap - reacties uitlokte van de belangrijkste sociologische denkers en op zijn tijd werd gebruikt bij kritische beoordeling van hun denkbeelden. Het marxisme en andere sociologische theorieën kwamen te voorschijn als rivaliserende denkschema's, die elkaar hetzelfde terrein betwisten." (2)

Zo is het interessant om te lezen dat Van der Goes in 1895 "socialisme en sociologie eigenlijk twee woorden voor hetzelfde ding" noemt (3). Enkele jaren later echter is die betekenis wel enigszins gewijzigd; eenduidig is ze zeker nog niet: zo spreekt Van der Goes cynisch over "de moderne sociologen", Cornelia Huygens daarentegen vol ontzag over "schatten" sociologische kennis. Ik heb die strijd tussen het marxisme en andere wetenschappelijke benaderingen om de sociologie niet op de voet gevolgd, maar zoveel is reeds duidelijk: die strijd is ook hier gestreden en bovendien een onderzoek waard.

Een tweede suggestie voor verder onderzoek is het hoogtepunt - de poging tot wederzijdse weerlegging - van de discussie met Treub. *Het wijsgeerig en economisch stelsel van Karl Marx* door Mr. M.W.F. Treub is hier slechts genoemd, de "Anti-Treub" slechts aangestipt.

Als laatste mogelijkheid voor verder onderzoek wijs ik op het oeuvre van Piet Wiedijk. De man, die steunend op het door hem gewaardeerde derde deel van *Het Kapitaal* (4), maar liefst 300 pagina's in *de Nieuwe Tijd* nodig heeft voor zijn poging Treub's kritiek op de waardeleer te weerleggen. Hiermee neemt hij niet alleen de plaats in van de belangrijkste bestrijder van Treub, maar ook die van de beste kenner van de politieke economie in Nederland in zijn tijd. Dit rechtvaardigt volgens mij een onderzoek naar zijn verwerking van de politieke economie (5). Zoals Frank Van der Goes, Henriette Roland Holst, Herman Gorter en Anton Pannekoek "(...) de leermeesters van alle jonge

Marxisten in Nederland op het gebied van de filosofie en het historisch materialisme (zijn) geweest" (6), zo denk ik dat Piet Wiedijk als de leermeester op het gebied van de politieke economie van de tweede generatie marxisten - Sam de Wolff en Jaq. van der Wijk - kan worden gezien. Bovengenoemde verdiepingen lijken mij een boeiende voortzetting van dit onderzoek. Toch hoop ik met deze twee artikelen een nuttige bijdrage te hebben geleverd tot "het ontsluiten" van een stukje geschiedenis van de Nederlandse sociologie, dat te vaak "seen, but unnoticed" is gebleven (7).

NOTEN

Inleiding

1. Tem Roos, een student met wie ik dit onderzoek heb verricht, kon niet aan de verwerking van het onderzoeksmateriaal tot deze artikelen meewerken. Het vorige artikel verscheen in het *AST*, 2e jrg, nr.4. Het onderzoeksverslag voor de 2e jaars leeronderzoeksgroep naar de geschiedenis van de Nederlandse sociologie onder begeleiding van Bart van Heerikhuizen ligt ter inzage in het archief van de groep. In dit verslag werd i.t.t. dit artikel het materiaal naar onderwerp gerangschikt. Hierbij dank ik in het bijzonder Bart van Heerikhuizen voor zijn inzet bij de totstandkoming van deze artikelen.
2. Door gebrek aan plaatsruimte is op verzoek van de redactie dit artikel beknopt gehouden. Hierdoor komen de sociologische bijdragen van Frank van der Goes en Cornelia Huygens in *de Nieuwe Tijd* in dit artikel niet aan de orde. Zie voor de toelating van Frank van der Goes tot de universiteit: Bart van Heerikhuizen, *de Gids*, 137e jrg, nr.5. Voor een eerste inventarisatie van de opvattingen van Van der Goes, zijn leven enz. zie Bert de Vroom en Marianne Grunell, *AST*, 1e jrg, nr.2.

Henriette Roland Holst

1. In *de Nieuwe Tijd* recenseert A.Pannekoek het boek *De revolutionaire massaaktie* met lof en instemming.
2. H.Roland Holst, *de Nieuwe Tijd*, jrg 1911, "Burgerlijke en proletarische wetenschap over 'de toekomst van ons ras'".
3. *De Nieuwe Tijd*, 1911, p.198-9. Roland Holst verwijst in het artikel naar de brochure van A.Pannekoek *Marxismus und Darwinismus*. Zij gaat ook in op *Vermehrung und Entwicklung in Natur und Gesellschaft* van Kautsky.
4. Gorter werkte de oude versie bijna geheel om toen hem opnieuw om publicatie van zijn kritiek op de literaire beweging van 1880 in Holland werd gevraagd. Voor een bespreking van deze serie, zie *Materialistische Literatuurtheorie 1*, 1973, p.55 e.v. Zie hiervoor ook Gerard Borst's bijdragen aan de thema- en leeronderzoeksgroep geschiedenis van de Nederlandse sociologie.
5. *De Nieuwe Tijd*, jrg 1897, H.Roland Holst, "William Morris als letterkundige".
6. *De Nieuwe Tijd*, jrg 1906, 1907, 4 afleveringen. Zij citeert b.v. Shelly, Wundt, Dietzgen, Plechanow, Tolstoj, Wagner, Kautsky, Marx, Gorter en Grosse. Daarnaast gaat zij uitgebreid in op de Aestetika van Kant. Voor een bespreking van deze serie artikelen zie *Materialistische Literatuurtheorie 1*, 1973, p.102 e.v.

7. *Materialistische Literatuurtheorie 1*, 1973, p.21. Uit deze verwijzingen blijkt wel dat er in dit boek uitgebreid aandacht wordt geschonken aan de belangrijkste artikelen van deze paragraaf, vandaar dat ik die kort houd.

Herman Gorter

1. H.Gorter, *de Nieuwe Tijd*, jrg 1899 en 1900, "Het historisch materialisme". Hij put voor dit artikel uit Woltmann, *der Historische Materialismus*, Düsseldorf, Hermann Michel's Verlag, 1900.
2. *De Nieuwe Tijd*, jrg 1900, p.150-1.
3. B.v. de publikaties van F.van der Goes, *Organische ontwikkeling der maatschappij* en van Cornelia Huygens, *Darwin - Marx*.

Piet Wiedijk

1. De Wolff, 1954, p.143. Wiedijks marxisme opvatting - vooral zijn kennis van de drie delen van *Het Kapitaal* lijkt mij erg belangrijk. Helaas zal er in dit artikel veel te weinig aandacht aan worden besteed. Ondanks de mooie studie van Frits de Jong over Wiedijk lijkt mij een studie over Wiedijk's werk op het gebied van de politieke ekonomie op zich geen luxe.
2. *De Nieuwe Tijd*, jrg 1897, Saks (het pseudoniem waaronder alle artikelen van Wiedijk in *de Nieuwe Tijd* verschenen), "Cornelissen Redivivus en De Dood der Dialektiek".
De Nieuwe Tijd, jrg 1904, Saks, "Een fopschel De Brochure van professor Bolland". Bolland was hoogleraar in de wijsbegeerte in Leiden.
De Nieuwe Tijd, jrg 1903, Saks, "Het geding Levy contra het historisch materialisme". De rede van Levy: "het historisch materialisme". De Jong bespreekt deze artikelen op p.134 e.v.
3. Bolland trok volle zalen met zijn Hegel-kolleges. Marxistische Hegel-studies ontbreken in deze periode geheel. Pas later krijgen de ideeën van Hegel voet aan de grond bij "anarchosyndikalistische denkers". Uit Harmsen, p.45.
4. Mr.J.A.Levy, een Amsterdams liberaal politicus, werd bekend in socialistische kringen door zijn verdediging op liberale gronden van de toelating van Van der Goes als privaattoecent aan de Universiteit van Amsterdam. Hij vond hierin Steinmetz tegenover zich.

Anton Pannekoek

1. Bock, p.287.
2. *De Nieuwe Tijd*, 1901. Pannekoek citeert in dit artikel van Plechanow *Beitrage zur Geschichte des Materialismus* en artikelen uit *Sozialistische Monatshefte*.
3. *De Nieuwe Tijd*, jrg 1919, A.Pannekoek, "Het historisch materialisme" in 2 afleveringen. In een uitgave van deze serie artikelen in brochurevorm door De Vlam wordt er op gewezen dat Pannekoek zijn gedachten op een rijtje wilde zetten na de woelige tijden van de W.O. I. In *de Nieuwe Tijd* van 1916 en 1920 schrijft Pannekoek over imperialisme en economische crisis.

W.A. Bongers

1. Zie hiervoor Jette Westerbeeck, "Sociologie in de Socialistische Gids", *AST*, 2e jrg, nr.2. Zie voor een overzicht van het werk en de ideeën van Bongers de doktoraalskriptie van Annet Scherpenisse.
2. W.A.Bongers, *Criminalité et conditions économiques*, Maas van Suchtelen,

Amsterdam, 1905. Twee samenvattingen hiervan verschenen in *de Nieuwe Tijd* van 1906. Annet Scherpenisse stelt in haar skriptie "W.A.Bonger en zijn belang voor de Nederlandse sociologie", Universiteit van Amsterdam, 1975, n.a.v. Bongers proefschrift en andere criminologisch (of sociologisch) werk: "Uitdrukkelijk zag hij als de taak voor de criminoloog de oorzaken voor de misdadigheid in de maatschappij te zoeken. Individuele factoren zijn slechts van belang bij het verklaren van één bepaalde misdaad. Van alle omgevingsfactoren die invloed hebben op de criminaliteit beschouwde hij het economisch milieu als de belangrijkste" (p.13). Aan Bonger valt de eer toe dit als eerste in Nederland te doen.

3. W.A.Bonger, "Cesare Lombroso", *de Nieuwe Tijd*, jrg 1909.
4. Het rapport van Mr.J.Slingenberg droeg de naam "De criminaliteit en de klassenstrijd in Nederland".
5. *De Nieuwe Tijd*, jrg 1910, 1915. In het eerste artikel maakt Bonger een duidelijke klassenindeling van de verschillende vermogens- en inkomensgroepen. Ook wijst hij erop dat zijn metingen niet waterdicht zijn, omdat er vooral in de hogere inkomensgroepen flink gefraudeerd kan worden bij belastingaangifte.

Willen van Ravesteyn

1. *Mededelingenblad*, nr.29, p.14.
2. *De Nieuwe Tijd*, jrg 1907, W.van Ravesteyn jr., "Protestantisme en Kapitalisme".
3. De volgens marxistische studies noemt hij over dit onderwerp: Kautsky, *Geschiede des Sozialismus in Einzeldarstellungen*, (ko-auteurs zijn Bernstein en Hugo); Kautsky, *Thomas Morus*; Engels, *Anti-Dühring*; Mehring, *Gustaaf Adolf*.
4. *De Nieuwe Tijd*, jrg 1907, p.796.
De Nieuwe Tijd, jrg 1908, W.van Ravesteyn jr., "Een bescheiden inaugurale rede". De rede van Steinmetz "de betekenis der volkenkunde voor de studie van mensch en maatschappij" is in 1908 uitgesproken door Steinmetz bij de aanvaarding van zijn hoogleraarschap in de politieke aardrijkskunde, volkenkunde en de land- en volkenkunde van de Oost Indischen Archipel aan de G.U. van Amsterdam.
6. S.R.Steinmetz, *Kritiek op de proletarische moraal van Mevrouw Roland Holst*, 1905, p.94. Hier geciteerd uit het derde deel, p.3 van Hanneke Kager Grotenbreg's artikelenserie over Leven en werken van Steinmetz.
7. *De Nieuwe Tijd*, jrg 1908, p.234. Hanneke Grotenbreg vertelde tijdens de mondelinge bespreking van bovengenoemd stuk in de leeronderzoeksgroep dat zij bij Steinmetz citaten uit *Das Kapital*, *Zur Kritik der politischen Oekonomie* en *Het Communistisch Manifest* was tegengekomen.
8. Ook Bonger toont zich in een publikatie ongelukkig met Steinmetz' houding. In zijn bespreking van *Der Krieg als sociologisches Problem* konkludeert Bonger n.a.v. Steinmetz' stelling dat de oorlog ook goede kanten heeft: "Wie durft er tegenwoordig nog spreken van het nut van het alcoholisme of van de witte pest? En zoo zullen de oorlogskreten van Mr.Steinmetz wel ook niet veel weerklank meer vinden. In geen geval bij de georganiseerde arbeidersklasse, wier taak het is de maatschappij van vele rampen te bevrijden, onder welke de oorlog wel een der grootste is." (*de Nieuwe Tijd*, jrg 1908, "Een apologie van den oorlog"). Wie meer over de "oorlogsgedachten" van Steinmetz wil lezen, raad ik aan het

werkstuk van Toos Vleeming voor de leeronderzoeksgroep aan.

9. *De Nieuwe Tijd*, jrg 1911, W.van Ravesteyn jr., "Een en ander over de industrieele ontwikkeling van Nederland", een serie van drie artikelen, p.6.

Anti-Treub

1. Andere publikaties in *de Nieuwe Tijd* tegen Treub zijn: *de Nieuwe Tijd*, jrg 1896, J.van Meeden, pseudoniem voor R.Triebels, "De heer F.Domela Nieuwenhuis als Marxist". Nieuwenhuis en Treub worden in dit artikel verweten het onderscheid tussen waarde en ruilwaarde in *Het Kapitaal* niet te hebben onderkend. *De Nieuwe Tijd*, jrg 1897, W.de Graff, "Rede van Treub". Bedoelde rede is "De ontwikkeling der Staatshuishoudkunde tot Sociale Economie". Beide publikaties worden i.v.m. gebrek aan plaatsruimte hier niet behandeld.
2. Mr.M.W.F.Treub, *Het wijsgeurig en economisch stelsel van Karl Marx*, twee delen, 1903. Uit de kritiek hierop zal slechts een enkel artikel behandeld worden. Zie voor het uitgebreidste, wat er op dit moment bestaat over de "Anti-Treub", De Jong, 1954, p.140 e.v.
5. De Jong, p.140.
6. *De Nieuwe Tijd*, jrg 1903, H.Gorter, "Professor Treub's boek over Marx", "Nogmaals professor Treub's filosofie".
7. *De Nieuwe Tijd*, jrg 1904, "Marx en het determinisme", p.60.
8. *De Nieuwe Tijd*, jrg 1904, A.Pannekoek, "Professor Treub en het historisch materialisme", drie delen.
9. Opmerkelijk is hier ook dat Pannekoek het marxisme als onaf ziet, en stelt dat er nog "bijna alles" moet gebeuren (p.172).

Konklusie

1. B.v. Van Doorn, p.36.
2. Bottomore, p.14.
3. F.van der Goes, "Sociologisch Onderwijs", in *Tweemaandelijks Tijdschrift*, 1895, p.2.
4. De Jong, p.140.
5. De Jong, p.140 e.v.
6. De Wolff, 1954, p.144.
7. Van Heerikhuizen, p.5 e.v.

BIBLIOGRAFIE

- H.F.Bock, "De Hollandse marxistische school en de duitse sociaaldemocratie 1900-1918", *Te Elfder Ure*, nr 7 en 8, 1971.
- H.de Liagre Böhl, *Herman Gorter*, SUN, Nijmegen 1973.
- W.G.Borrie, *F.M.Wibaut, mans en magistraat*, Van Gorcum, Assen 1968.
- F.B.Bottomore, *Marxistische sociologie*, Boom, Meppel 1975.
- C.Brendel, *Anton Pannekoek, theoreticus van het Socialisme*, SUN, Nijmegen 1970.
- J.A.A.van Doorn, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie*, Bijleveld, Utrecht 1964
- G.J.Edelenbosch, I.Roos, J.Westerbeek van Eerten, "De houding van de SDAP rond de eerste wereldoorlog (1913-1919)", een referaat voor de werkgroep sociaal-economische geschiedenis van G.J.van Oenen, U.v.A., Amsterdam 1975.

- G.Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, deel 1, SUN, Nijmegen z.j.
- B.van Heerikhuisen, *Gezien maar onopgemerkt*, (inleiding stafseminar), Amsterdam 1975.
- H.Roland Holst, *Kapitaal en Arbeid in Nederland*, deel 1 en 2, SUN, Nijmegen 1973. Oorspronkelijk verschenen in 1902 en 1932.
- H.Roland Holst - van der Schalk, *Rosa Luxemburg, haar leven en werken*, Brussel, Rotterdam 1935. Hieruit is in dit artikel geciteerd.
- F.de Jong, *J.Saks, Literator en marxist*, De Arbeiderspers, Amsterdam 1954.
- A.A.de Jonge, *Het Communisme in Nederland*, De geschiedenis van een politieke partij, Kruseman, Den Haag 1972.
- E.Kahle, M.van Leeuwen, *De ontwikkeling van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1870 tot 1909*, referaat kollege marxistische sociologie, Groningen 1973.
- Mededelingenblad*, orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis, nr 29, p.14.
- F.Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot anarchist en ander werk*, Bruna, Utrecht 1971. Oorspronkelijk verschenen in 1910.
- W.van Ravesteyn, *De Wording van het communisme in Nederland, 1907-1929*, Kampen, Amsterdam 1948.
- A.Romein-Verschoor, *Omzien in Verwondering*, deel 1 en 2, De Arbeiderspers, Amsterdam 1970, 1971.
- Schrijverskollektief, *Materialistische Literatuurtheorie 1*, SUN, Nijmegen 1973.
- Te Elfder Ure*, nr.17, 1975.
- P.K.Troelstra, *Gedenkschriften*, deel 11 "Groei", Querido, Amsterdam 1928.
- W.H.Vliegen, *De Dageraad der volksbevrijding*, Van Looy, Amsterdam 1905.
- S.de Wolff, *En Toch. Driekwart eeuw socialisme in vogelvlucht*, Ruys, Amsterdam 1951.
- S.de Wolff, *Voor het land van belofte*, een terugblik op mijn leven, Ruys, Bussum 1954.
- De Nieuwe Tijd*, jaargang 1 tot en met 26, respectievelijk door H.J.Poutsma en J.A.Fortuyn te Amsterdam uitgegeven, in de jaren 1896 tot en met 1921.
- Het Sociaal Weekblad*, jaargang 1900, 30 juni.
- Het archief* van de thema- en leeronderzoeksgroep "Geschiedenis van de Nederlandse sociologie".
- A.Scherpenisse, *W.A.Bonger en zijn belang voor de Nederlandse sociologie*, Doktoraalskriptie, Amsterdam 1975.